

Стаття 11. Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків

1. Цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

2. Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є:

1) договори та інші правочини;

2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;

3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;

4) інші юридичні факти.

3. Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства.

4. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування.

5. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду.

6. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події.

Коментар:

1. ЦК України закріплює відкритий (орієнтовний) перелік юридичних фактів, як визнаються підставами виникнення цивільних прав та обов'язків.

Використаний ст. 11 ЦК термін "цивільні права та обов'язки" охоплюються поняттям суб'єктивного цивільного права як належної певній особі правової можливості певної поведінки особи, захист якої гарантовані державою.

Водночас цивільні права та обов'язки слід розглядати складовими змісту цивільних правовідносин. Суб'єктивне цивільне право характеризується як єдність трьох прав: права на дозволена поведінку, (право на власні дії), права вимагати її дотримання іншими особами (права чужі дії), права вимагати засобів примусу до зобов'язаних осіб. Суб'єктивний цивільний обов'язок є мірою необхідної поведінки зобов'язаної особи для задоволення інтересів уповноваженої особи. При цьому, слід виділяти суб'єктивні права абсолютні (речові, права інтелектуальної власності тощо) та відносні (зобов'язальні), суб'єктивні обов'язки абсолютні та відносні.

Суб'єктивне цивільне право слід відрізнити від правового або законного інтересу, як можливостей безпосереднього та опосередкованого юридичного впливу таких осіб на певне благо, захищене законом.

Наприклад, акціонер може бути носієм суб'єктивного права або законного інтересу. Суб'єктивним правом є право акціонера на управління, на дивіденди, інші безпосередні складові змісту права власності на акцію. Законний інтерес, пов'язаний із ситуацією, коли акції відчужуються за волею їх власника, а набуваються вони добровільно іншою особою. Акціонерне товариство своїми діями може вплинути на істотне зменшення вартості відчужуваних акцій, створити інші перешкоди в здійсненні права власності (внаслідок додаткового випуску акцій, відчуження значної частини активів, встановлення дискримінаційних умов викупу акцій тощо). В цих випадках зміст законного інтересу акціонера полягатиме в праві на позов з оскарження рішення загальних зборів акціонерного товариства, яке істотно порушує суб'єктивне право акціонера. Така можливість подання позову є гарантією захисту законного інтересу набувача акцій, а не його права.

У зв'язку з цим, суб'єктивне право і законний інтересі слід розглядати окремими (різними) видами юридичних можливостей особи щодо певного об'єкта цивільних правовідносин. Враховуючи відмінності цивільного права та законного інтересу, норму ст. 11 ЦК недоцільно розширювально тлумачити, дія якої може бути поширена на підстави виникнення законних інтересів лише за аналогію закону. Наприклад, підставою виникнення законного інтересу акціонера на захист свого корпоративного права при вчиненні акціонерним товариством великих правочинів виникає на підставі з юридичного складу - правочину з набуття корпоративного права (зокрема, акцій) і вчинення правочину, яким істотно зменшує вартість активів емітента, чим порушується право власності акціонера на акцію і на отримання доходів (дивідендів, ліквідаційної квоти).

Інші склади (випадки) виникнення законних цивільних інтересів виникають з підстав, які визначаються актами цивільного законодавства та змістом відповідного законного інтересу.

За змістом ч. 1 ст. 11 ЦК цивільно-правові юридичні факти виступають підставами будь-яких цивільних прав та обов'язків. Хоч за змістом цієї норми йдеться тільки про підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, зміст ЦК загалом свідчить, що ці самі юридичні факти тягнуть за собою зміну та припинення цивільних прав і обов'язків. У зв'язку з цим, передбачений ст. 11 ЦК термін "виникнення" цивільних прав та обов'язків, слід тлумачити розширювально як виникнення, зміна та припинення таких прав та обов'язків.

2. ЦК передбачає кілька груп юридичних фактів цивільного права, зокрема юридичні дії осіб, акти публічних органів, події, інші юридичні факти цивільно-правового характеру. Перелік таких підстав, передбачених ст. 11 ЦК, починається з дій осіб, як передбачених актами цивільного законодавства, так і не передбачених цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. В цій нормі ЦК реалізовано загальний принцип цивільного права, за яким суб'єктам цивільних відносин дозволено усе, що не заборонено законом або йому не суперечить. Оскільки нормою ст. 11 ЦК загально-дозвільний принцип поширено лише щодо дій осіб (юридичних і фізичних), дії інших учасників можуть породжувати цивільні права та обов'язки, якщо такі дії передбачені актами цивільного законодавства.

3. Цивільні права та обов'язки виникають при настанні певного юридичного факту. На перше місце серед підстав цивільних прав та обов'язків ЦК України (ч. 2 ст. 11) ставить договори як узгоджене волевиявлення всіх його учасників (сторін). Окрім договорів, підставами цивільних прав та обов'язків є й інші правочини. Такими є односторонні правочини, тобто одностороннє волевиявлення, яке призводить до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Зокрема, одностороннім правочином є публічна обіцянка винагороди (статті 1144 - 1157 ЦК).

Цивільні права та обов'язки виникають на підставі факту створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності (п. 2 ч. 2 ст. 11 ЦК). За своєю правовою природою створення об'єкта авторського права та суміжних прав є не правочином, а юридичним вчинком, оскільки такі правомірні юридичні дії породжують цивільно-правові наслідки незалежно від волі особи-творця, що вчинила цей вчинок.

Цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо із факту створення об'єктів авторського права та суміжних права, що передбачає наділення суб'єктів цього виду права інтелектуальної власності всього комплексу цивільних прав і обов'язків внаслідок оприлюднення творів, надання доступної для сприйняття форми відповідно до положень Закону України "Про авторське право та суміжні права". Право інтелектуальної власності на об'єкти права промислової власності (винаходи, промислові зразки тощо) і засоби індивідуалізації товарів та осіб виникає на підставі юридичного складу двох груп фактів: а) створення результату творчої, інтелектуальної діяльності, та б) адміністративного акта державної реєстрації чи розпорядчого акта керівника підприємства (у випадку створення раціоналізаторської пропозиції) в порядку, передбаченому відповідними актами законодавства.

ЦК України закріплює положення про виникнення цивільних прав та обов'язків на

підставі факту заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Така шкода може виникати або з цивільного правопорушення (делікту) або правомірного акту публічного органу (зокрема, безвинне заподіяння шкоди правомірними актами посадових осіб, державних органів) і тягне виникнення зобов'язання, зміст якого становлять право потерпілого (кредитора) на відшкодування заподіяної шкоди та обов'язок боржника (порушника, правомірного заподіювача шкоди) компенсувати шкоду (п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК).

В цьому випадку термін "шкода" слід розглядати як шкідливий майновий результат недоговірних відносин, оскільки такий результат в договірних відносинах позначається терміном "збитки".

Пунктом 4 ч. 2 ст. 11 ЦК передбачено можливість існування й інших юридичних фактів цивільного права, до яких слід віднести акти публічних органів, юридичні стани (акти цивільного стану) тощо.

Цивільні права та обов'язки можуть виникати з юридичних проступків, тобто дій суб'єктів цивільного права, які спрямовані на виникнення правових наслідків, але породжують їх внаслідок приписів норм цивільного права. Юридичними проступками, наприклад, є знахідка, виявлення кладу, рятування життя і здоров'я фізичної людини, майна фізичної чи юридичної особи, ведення справ без доручення (лат. negotiorum gestio) тощо.

Поряд з деліктами цивільними неправомірними діями є факт безпідставного збагачення,

створення небезпеки особистим немайновим правам та майну фізичної особи або майну юридичної особи тощо.

4. Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства, тобто коли цивільні права та обов'язки безпосередньо виникають лише з такого акта. Прикладами таких випадків може бути встановлення законом мораторію на виконання певних зобов'язань, виникнення відносин законного представництва, яке здійснюється батьками від імені своїх неповнолітніх дітей (статті 32, 34 ЦК). Однак в останньому випадку цивільні права та обов'язки (із законного представництва) виникають в результаті настання юридичного факту, виникло право на представництво (народження дитини, встановлення батьківства).

У зв'язку з цим в більшості випадків для виникнення цивільних прав та обов'язків лише актів цивільного законодавства недостатньо; для виникнення цивільно-правових наслідків, передбачених актом цивільного законодавства, необхідне настання іншого юридичного факту чи фактів, зокрема у вигляді укладення певного договору. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 735 ЦК при передачі під виплату ренти земельної ділянки або іншого нерухомого майна отримувач ренти набуває право застави на це майно. В останньому випадку фактично цивільні права та обов'язки щодо застави виникають з юридичного складу, що складається з двох юридичних фактів - акту цивільного законодавства та договору.

5. Підставою виникнення цивільних прав і обов'язків в ч. 4 ст. 11 ЦК визнаються акти органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. В даному випадку слід розуміти приписи індивідуальних актів, а не нормативно-правових актів, оскільки на останні поширюється норма ч. 3 ст. 11 ЦК. При цьому, індивідуальні акти публічних органів можуть створювати цивільні права та обов'язки лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, тобто в

межах компетенції відповідного публічного органу.

Зокрема, актами, що підпадають під дію ч. 4 ст. 11 ЦК, є акти комунальних підприємств "Бюро технічної інвентаризації" про державну реєстрацію нерухомого майна, свідоцтва про право власності на об'єкти нерухомого майна, що видаються місцевими органами виконавчої влади, державними органами приватизації (п. 6.1 Тимчасового положення про порядок державної реєстрації прав власності на нерухоме майно).

В юридичній літературі обґрунтовується розширювальне тлумачення цієї групи юридичних фактів цивільного права шляхом визнання такими акти публічних органів про: прийняття до громадянства і про поновлення в громадянстві, державну реєстрацію юридичної особи, видачу ліцензії на право займатися певним видом підприємницької діяльності, право на видання друкованого засобу масової інформації, інші індивідуальні акти публічних органів, які лише опосередковано впливають на виникнення цивільних прав та обов'язків. Наведені акти публічних органів безпосередньо не створюють цивільних прав та обов'язків. Такі акти швидше є умовою, ніж підставою виникнення цивільних прав та обов'язків.

6. ЦК в ч. 5 ст. 11 закріплює норму про те, що у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду. Підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути рішення суду, яке набрало законної сили. За своєю правовою природою рішення суду є публічним актом правозастосування державного органу (що приймається одноосібним суддею, колегією суддів або суддею та народними засідателями чи складом відповідної судової палати), спеціально уповноваженого здійснювати судочинство від імені держави Україна. Незважаючи на компетенцію органу конституційного судочинства і властивість загальнообов'язковості, Рішення Конституційного Суду України слід розглядати актами офіційного тлумачення Конституції України і визнання неконституційними відповідних

нормативних актів, якими не створюються нові правові норми.

Норма ч. 5 ст. 11 ЦК, перш за все, поширюється на українські суди, оскільки дія судового рішення зазвичай поширюється лише на територію держави, суд якої виніс рішення через те, що судове рішення визнається частиною національного правопорядку. Для екстериторіальності дії рішень судів і набуття ними якостей обов'язковості і виконуваності, вони повинні бути визнані і виконані на території іншої держави за спеціальною процедурою, встановленою у законах і міжнародних договорах.

У зв'язку з цим, рішення судів іноземних країн визнаються підставами виникнення цивільних прав та обов'язків на території України в порядку виконання та визнання рішень іноземних судів відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України, Законів України "Про міжнародне приватне право", "Про міжнародний комерційний арбітраж", "Про визнання і виконання рішень іноземних судів", інших законів України та міжнародних договорів України.

Судове рішення, яке набрало законної сили, може бути підставою набуття, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. У зв'язку з цим, рішення суду може бути правоприпиняючим, правозмінюючим, правовідновлюючим. Сфера дії таких рішень суду універсальна, і тому може стосуватися як абсолютних прав (речової та інтелектуальної власності) і корпоративних прав, так і договірних та недоговірних зобов'язань.

Зокрема, рішенням суду може бути визнано право власності на відповідне майно за особою. На підставі рішення суду може бути визнано недійсним рішення зборів учасників товариства з обмеженою відповідальністю про виключення учасника з цього товариства. Судові рішення можуть бути підставою виникнення цивільних прав і обов'язків у зв'язку з правами інтелектуальної власності. Відповідно до норм ЦК (ст. 16 тощо), спеціальних законів про відповідні об'єкти права інтелектуальної власності, рішенням суду може бути визнано право інтелектуальної власності творця, чи право використання певного об'єкта права інтелектуальної власності, або припинено відповідне інтелектуальне право. Зокрема, ч. 1 ст. 469 ЦК передбачає можливість визнання недійсними прав інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок з підстав і в порядку, встановлених законом.

Закони України "Про охорону прав на винаходи і корисні моделі" і "Про охорону прав на промислові зразки" встановлюють, що патент може бути визнано недійсним лише в судовому порядку і за визначених цими законами підставами.

Судові рішення можуть бути підставою виникнення цивільних прав і обов'язків у зв'язку з договірними та недоговірними зобов'язаннями.

Наприклад, рішенням суду цивільно-правовий договір може бути визнано укладеним чи неукладеним, зміненим, розірваним або недійсним. Рішення суду за переддоговірним спором також може породжувати відповідні цивільні права та обов'язки. Рішення суду може бути підставою виникнення деліктних, інших недоговірних зобов'язань, пов'язаних із заподіянням шкоди третім особам. Зокрема, рішення українських судів, які призвели до порушення державою Україна положень Конвенції Ради Європи "Про захист прав людини та основоположних свобод", що підтверджено рішеннями Європейського суду з прав людини, створює цивільні права та обов'язки у вигляді деліктних зобов'язань щодо виплати справедливої компенсації (сатисфакції) потерпілій особі та регресних вимог,

пов'язаних з відшкодуванням шкоди, заподіяної Держбюджету в результаті виплати відшкодування відповідно до ст. 9 Закону України "Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 року. Оскільки шкода, заподіяна судом як державним органом, такі регресні вимоги (позови) Міністерство юстиції України (як позивач) не має достатніх підстав пред'являти до держави Україна, в особі Державної судової адміністрації як головного розпорядника коштів, передбачених на фінансове забезпечення діяльності всіх судів загальної юрисдикції, крім ВСУ, КСУ і вищих спеціалізованих судів. При вирішенні цієї категорії спорів слід враховувати Висновки Конституційного Суду України, які містяться в його Рішенні від 3 жовтня 2001 року N 12-рп. Цим рішенням КС України визнав такими, що не відповідають Конституції України, норми, згідно яким за рахунок коштів на утримання судів здійснюється відшкодування шкоди, заподіяної громадянам незаконними діями органів суду.

Регресна відповідальність за такий делікт не може бути покладена на винного суддю, оскільки Україна не приєдналася до Європейської хартії про Закон "Про статус суддів" від 10 липня 1998 року. Цією хартією передбачається право держави вимагати від судді в судовому порядку відшкодування витрат, пов'язаних з компенсацією за шкоду, але не більше встановлених законом розмірів, у випадку грубого і невибачувального (рос. непростительного) порушення правил, які регулюють виконання суддівських обов'язків. До приєднання України до цієї хартії можливість регресної відповідальності суддів за прийняття судових рішень, які спричинили заподіяння шкоди державі Україна, залежить від тлумачення статусу судді як суб'єкта регресної відповідальності і положень ст. 1191 ЦК України щодо пред'явлення регресних вимог до винних осіб в розмірі виплаченого відшкодування.

Рішення суду можуть бути підставою виникнення цивільних прав та обов'язків, що впливають з актів цивільного стану. Прикладами таких юридичних фактів може бути рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК), оголошення її померлою (ст. 46 ЦК) тощо.

7. Відповідно до ч. 6 ст. 11 ЦК підставами виникнення цивільних прав і обов'язків можуть бути події, якщо закон пов'язує з ними настання цивільно-правових наслідків.

Подіями є обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і не підконтрольні їй. Події можуть мати природний (повінь, землетрус, ураган тощо) або соціальний (війна, страйк тощо) характер. Зокрема, подіями є факти народження та смерті людини. Народження людини є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків як складових змісту цивільної правоздатності фізичної особи. Факт смерті людини (зокрема, з природних причин) є підставою для припинення та виникнення цивільних прав та обов'язків (зокрема, щодо договорів особистого виконання, правовідносин із спадкування тощо). Настання передбаченого договором страхування страхового випадку є подією, з настанням якої виникає зобов'язання щодо відшкодування шкоди (наприклад, знищення застрахованого будинку внаслідок пожежі, повені тощо), якщо така шкода знаходиться в причинному зв'язку із страховим випадком.